

MARKAZIY OSIYOLIK MASHHUR FAYLASUF OLIM ABU NASR FAROBIYNING ILMYI FAOLIYATIGA CHIZGILAR

Kenan Ziya Tash

Balikeser universiteti professori

O. R. Nazarov

Gul.DU v.b. professor

Qobulova Zarnigor

Tarix ta'lim yo'nalishi talabasi

**MAQOLA
MALUMOTI**

ANNOTATSIYA:

MAQOLA TARIXI:

Received: 29.04.2026

Revised: 30.04.2026

Accepted: 01.05.2026

KALIT SO'ZLAR:

*Farobiy, falsafa,
 mantiq, ideal jamiyat,
 siyosiy qarashlar,
 Sharq mutafakkiri, ilm-
 fan, Aristotel ta'limoti*

Abu Nasr Farobiy Markaziy Osiyodan yetishib chiqqan buyuk faylasuf, qomusiy olim va mutafakkirdir. U falsafa, mantiq, siyosatshunoslik, musiqa va boshqa ko'plab fan sohalarida muhim ilmiy meros qoldirgan. Farobiy asarlarida inson kamoloti, ideal jamiyat va adolatli davlat tuzumi masalalari chuqur tahlil qilingan. Uning ilmiy faoliyati Sharq va G'arb falsafasining rivojiga katta ta'sir ko'rsatgan. Ayniqsa, u Aristotelle ta'limotlarini sharhlab, ularni yanada rivojlantirganligi bilan mashhur.

Abu Nasr Forobiy Jahon madaniyatiga katta hissa qo'shgan Markaziy Osiyolik mashhur faylasuf, qomusiy olim Forobiy o'rta asrning bir qancha ilmiy yutuqlari, umuman Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarida taraqqiyparvar ijtimoiy-falsafiy tafakkur rivoji uning nomi bilan bog'liq. Forobiy o'z zamonasi ilmlarining barcha sohasini mukammal bilgan va bu ilmlar rivojiga katta hissa qo'shganligi, yunon falsafasini sharhlab, dunyoga keng tanitgani tufayli Sharq mamlakatlarida uning nomi ulug'lanib, "Al-muallim as-soniy" – "Ikkinchi muallim" (Aristoteldan keyin), "Sharq Arastusi" deb yuritilishiga sabab bo'lgan.

Forobiy 873-yilda turkiy qabilalardan bo'lgan harbiy xizmatchi oilasida, Sirdaryo qirg'og'idagi Forob – O'tror degan joyda tug'ilgan. U tug'ilgan hudud Somoniylar tomonidan boshqarilib, arab xalifaligining shimoliy chegarasi hisoblangan.

Forobiy boshlang'ich ma'lumotni ona yurtida oldi. So'ng Toshkent (Shosh), Buxoro, Samarqandda o'qidi. Keyinroq o'z ma'lumotini oshirish uchun arab xalifaligining madaniy markazi bo'lgan Bag'dodga keldi. Bag'dodda bu davrda musulmon dunyosining turli o'lkalaridan, xususan, Markaziy Osiyodan kelgan ko'p ilm ahllari to'planishgan edi. U yerga bora turib Forobiy Eron shaharlari Isfahon, Hamadon, Ray va boshqa joylarda bo'lib ilim ahli bilan uchrashgan.

Forobiy Bag‘dodda o‘rta asr fani va tilining turli sohalari, yunon falsafiy maktablari bilan chuqur tanishib, o‘zga diniy e‘tiqod, falsafiy fikrdagi kishilar bilan ilmiy muloqotda bo‘ldi. Abu Bashar Matta ibn Yunusdan (870–940) yunon tili va falsafasini, Yuhanna ibn Xiylandan esa tabobat va mantiq ilmini o‘rgandi. Ayrim ma‘lumotlarga qaraganda, u 70 dan ortiq tilni bilgan deyiladi.

Alloma “Xalq qonunlarga ehtiyoj sezishi va ularni chuqur o‘rganishlari zarur, chunki ular keyinchalik xalqning o‘ziga foyda keltiradilar”, - deb qayd etadi. Jamiyat rivoji uchun oqil, idrokli insonlar borligi muhimligi to‘g‘risida u oqil, idrokli insonlar xohlagan narsa yaxshi, farahbaxshdir, lekin nodonlarning xohlaganlarini rad etmoq kerakligini, hokimning tarbiyasi, boshqaruvning ko‘ngildagidek bo‘lishi shahar aholisi uchun juda muhimligini tushuntiradi. Yaxshi boshqaruv yaxshi qonunlarga bog‘liq, yomon boshqaruv yomon qonunlarga, etuk boshqaruv etuk qonunlarga bog‘liq degan qoidalarni u o‘z sharhlarida keltiradi. Forobiy inson axloqiy fazilatlarini, ruhi va badani e‘zozlanishini, odamlar o‘rtasidagi tenglik ularning har biriga ato etilgan, o‘zlari munosib bo‘lgan mavqedir, - deb uqtiradi. Forobiy o‘z sharhlarida yoshlarning jismoniy mashqlari foydaliligi, xalq urf-odatlarini, bayramlari ularga ko‘ngilxushlik berishlari, yoshlarning oqilona va xayrli ishlariga, e‘tibor qilinadigan erlarga, ibodatxonalariga katta e‘tibor berishligini, muqaddas uylar va inshootlarni ziyorat qilishlikni uqtiradi va bu ishlarni sohibi qonunlar-rahbarlar amalga oshiradilar, deb ko‘rsatadi. U Platonning inson va oliy jamiyat to‘g‘risidagi ta‘limotini rivojlantirib “agar odamlar oliy fazilatga ega bo‘lsalar u holda ular juda baxtiyordirlar”, - deydi. Forobiy Arastuni o‘rganishida agar inson g‘ayriaxloqiy, go‘zallik, olijanoblik va ulug‘vorlikka o‘zi va o‘z ruhi o‘rtasidagi mavjud narsa orqali erishgan bo‘lsa, u barkamolikka erishgan bo‘ladi. Fikrlash va tahlil etish tufayli odam o‘zida avvaldan noma‘lum bo‘lgan bitiklarni topadi, - deb ko‘rsatadi.

Ma‘lumki (bu falsafiy qonuniyat) insonlar zarurat sababli o‘zlari ehtiyoj sezgan holatlarni bilishga, idrok etishga intiladilar. Ammo insonni o‘rab turgan tabiat, koinot, jamiyat muammolari behisobki, buning barchasini bir yoki bir necha insonlarning bilishlari, tushunib etishlari, haqiqiy manzara mohiyatini to‘liq anglash juda qiyin. Forobiy inson intilayotgan narsalar haddan ziyodmi, bu insonga tabiatan xosmi, uni chegaralash yoki bosib turish kerak-mi? degan savollarga javob berib, bular barchasi mulohazalar yuritishni talab qiladi, ular bo‘yicha turli fikrlar mavjud, – deb ko‘rsatadi. Demak, dunyoning tuzilishi va insonning uni bilishga intilishi o‘zi murakkab bo‘lib, bunda tafakkurli inson haqiqiy bilimlarga, garchi ular hali nisbiy bo‘lsalarda intilib yashaydilar. Inson koinotning bir bo‘lagi ekan, uning maqsadini bilish uchun avvalo butun koinotning maqsadini bilib olishimiz kerak degan xulosa kelib chiqadi.

Forobiy Arastuning turli turkum va darajadagi odamlarni qanday, nimalarga, bilimlarning qaysi turlariga o‘rgatish zarurligini tushuntiradi, toki ular o‘zi intilayotgan maqsadni yaxshi tasavvur etsak, olgan bilimlari bilan johiliyatdan qutulib shu bilimlarni o‘zlariga rahnoma, dastur qilib olsin degan g‘oyasini ma‘qullaydi. U o‘zining “Fozil odamlar shahri” asarida ilk

borliq – Tangri ta’rifi yo‘qligi, ilk borliq-javhar-aslini maydonga keltiruvchi narsalarga bo‘linmaydigandir, degan fikrni beradi. U Tangri ilk borliqdir, U bo‘linmasdir, U Birinchi Borliq o‘z javharidan ham bo‘linmasdir, U modda emas ham, U o‘z mohiyati bilan fe‘lli aqldan iboratdir, - deb ko‘rsatdi. Forobiy ko‘rsatishicha Birinchi Borliq o‘zining kamolotiga ko‘ra boshqa barcha narsalardan ajralib turadi. U (Tangri) o‘z zoti bilan ulug‘vor, olijanob va sharafli bo‘ladi, uning asli o‘zidan boshqa har qanday bir narsaga qaram emas, u o‘zi boqishidan buyuklikka, o‘zi boqishidan shon-sharafga sohibdir.

Bu sifatlar tangrining ulug‘vorligidandir. Forobiy borliq to‘g‘risida ilk borliq bu shuki, undan barcha borliq vujudga kelad, boshqalari usiz yashay olmaydi, ilk borliq faqat o‘zining borlig‘i uchun mavjud, boshqa mavjudot esa uning o‘zida bordir deydi. U mavjudoti soniy (ikkinchi mavjudot) to‘g‘risida fikrlab, birinchi mavjud (Haq ta‘alo)dan taralgan ketma ketlikda olamda o‘n bitta borliq mavjudligini va ular barchasi birinchi sababdan kuch-quvvat oladi, deb xulosa qiladi. U barkamol inson to‘g‘risida to‘xtalib, bunday odam insoniy kamolot cho‘qqisiga etgani sababli eng a‘lo baxt-saodatga etishgan odamdir. Uning ruhi faol aql bilan bog‘langani, u barcha insonlarni haqiqiy baxt-saodatga etaklaydi, - deb ko‘rsatadi. Forobiy o‘zining bu fikrlarini Fozil shahar (davlati) hokimi sifatlarini ko‘rsatishda rivojlantirdi. Fozillar shahrining birinchi boshlig‘i shu shahar aholisiga imomlik qiluvchi oqil kishi bo‘lib, u tabiatan o‘n ikkita xislat-fazilatni o‘zida birlashtirgan bo‘lishi zarurligini ko‘rsatdi. Forobiy o‘zining qator falsafiy, mantiqiy ta‘limotlari bilan butun dunyo ilm-u ma‘rifatiga ulug‘vor hissa qo‘shdi va xalqimiz tarixida dastlabki Uyg‘onish davrining shakllanishini boshlab berdi. Hozirgi kunda yoshlarning ma‘naviy dunyosini yanada mukammallashtirishda, ilm-bilim olishini takomillashtirishda alloma bobolarimiz meroslarini chuqur o‘rganish dolzarb ekanligini yana bir bor anglamoq zarur Sharqda “Muallim as-soniy” deb nom qozongan buyuk mutafakkir Abu Nasr Forobiy inson, davlat va fozil jamiyat qurish masalalariga oid nafaqat o‘z davri, balki hozirgi zamon uchun ham muhim bo‘lgan g‘oyalarni ilgari surgan. Mutafakkir o‘rta asrlar sharoitida birinchi bo‘lib jamiyatning shakllanishi, maqsad va vazifalari haqida izchil ta‘limot yaratdi. Bu ta‘limotda ijtimoiy hayotning ko‘p masalalari - davlatni boshqarish, ta‘lim-tarbiya, axloq, ma‘rifat, diniy e‘tiqod, urush va sulh, mehnat va boshqa masalalar qamrab olingan.

Qomusiy allomaning fikricha, har bir inson yashash va oliy darajadagi etuklikka erishmoq uchun ko‘p narsalarga muhtoj bo‘ladi, u bir o‘zi bunday narsalarni qo‘lga kirita olmaydi, ularga ega bo‘lish uchun insonlar jamoasiga ehtiyoj tug‘iladi. Forobiy orzu qilgan fozil va adolatli jamoaning johil jamoalardan farqi shundaki, unda odamlar eng go‘zal va yaxshi maqsadlarga hamda umumiy manfaatlarga erishish yo‘lida bir-birlariga yaqindan yordam beradilar. Forobiy asarlarida “jamiyat” va “davlat” tushunchasi bir-biridan farqlanadi. Unga ko‘ra, jamiyat hodisasi davlatga nisbatan birlamchi bo‘lib, asos, tashkil etuvchi hisoblanadi. Davlat yoki shahar birlashmasi muayyan hududdagi aholini boshqaruvchi, kishilar orasida ijtimoiy va xo‘jalik aloqalarini muvofiqlashtiruvchi va fuqarolarning yurish-turish qoidalarini o‘rnatuvchi hokimiyat tuzilmasidir. Davlat faqatgina

insonlarning jismoniy ekanligini, taraqqiy etishga qodir ekanligini namoyon qilish vositasi hamdir.

Davlat inson tabiatiga mos bo'lib, u inson uchun to'laqonli mavjud bo'lishning yagona imkoniyatidir. Uning ijtimoiy-siyosiy ta'limotining bosh g'oyasini aholisi komil, baxtiyor va farovon insonlardan iborat bo'lgan fozil shahar barpo etish tashkil etadi. Unga ko'ra, inson mohiyatini ong belgilaydi. Shuning uchun ham, har bir shaxs ilm olishga, o'rganishga va komillikka intilishi lozim. Inson ijtimoiy mavjudotligi bois, alohida, yakka holda baxtga erishishi mumkin emas. Chunki haqiqiy baxtga boshqa kishilar bilan birga, jamiyatga uyushib yashash orqali erishiladi. Fozil jamiyatda individning ijtimoiy holati boylik bilan emas, bilim bilan o'lchanadi va belgilanadi. Forobiy jamiyatning kelib chiqishi haqida shunday deb yozgan: "Har bir inson o'z tabiatiga ko'ra shunday tuzilganki, u yashash va oliy darajadagi etuklikka erishmoq uchun ko'p narsalarga muhtojlik sezadi, uning bir o'zi esa bunday narsalarni qo'lga kirita olmaydi. Shu bois ularga ega bo'lishda kishilik jamoasiga ehtiyoj tug'iladi... Shu sababli yashash uchun zarur bo'lgan, kishilarni bir-biriga etkazib beruvchi va o'zaro yordamlashuvchi ko'p kishilarning birlashuvi orqaligina odam o'z tabiati bo'yicha intilgan etuklikka erishuvi mumkin"-deydi. Alloma o'zaro birlikda, ittifoqda yashab, bir-biriga yordam ko'rsatuvchilar shahrini fozillar shahri deb baholaydi. Davlat boshliqlarini va barcha fuqaroni yaxshilik qilishga, o'zaro yordam asosida yashashga da'vat etadiki, bunday da'vat hozirgi zamon jamiyatlari uchun ham katta ma'rifiy-falsafiy qimmatga ega. Mutafakkirning fozil shahri- barcha organlari o'zaro bog'langan va o'zaro harakatda bo'lgan, takomillashgan inson organizmiga o'xshaydi. Fozil shaharning eng mukammal, muhim organi va uning yuragi boshliq hisoblanadi degan xulosani beradi.

Bundan tashqari alloma davlatning amalda bo'lishi, jamiyatda turli tabaqalar o'zaro munosabatlarining muvofiqligi, ular orasida murosai madoraning bo'lishi, ko'p jihatdan, Boshliqning mukammalligiga bog'liqligini quyidagicha izohlab: "Mobodo biror zamonda boshqa zarur xislatlar bo'lsa-yu, - deb yozadi Forobiy, - ammo donishmandlik bo'lmasa, fozillar shahri yaxshi hokimsiz qoladi, bunday shahar halokatga yuz tutadi". Shahar boshlig'ining vazifasi ijtimoiy organizmning u yoki bu kamchiliklarini o'z vaqtida bartaraf etishdir. Hukmdor baxt-saodat va unga erishish yo'llari to'g'risida bilimga ega bo'lib, qolgan barcha aholini o'qitish va tarbiyalash vositasida o'z orqasidan ergashtirib boradi. Shuning uchun ham u –komil inson- shaharning barcha aholisi uchun namuna bo'ladi. Aholi kundalik turmushda, jamiyatdagi o'z holati va ijtimoiy majburiyatiga qarab unga taqlid qiladi va unga ergashadi. Bu fikrlari bilan Forobiy hozirgi davr uchun ham dolzarb bo'lgan, madaniy jamiyat va shahar ijtimoiy-siyosiy hayotining muhim tamoyillari-tenglik, erkinlik, ozodlik, kasb tanlash huquqi, tinchlik va osoyishtalik to'g'risidagi g'oyalarni aytib o'tadi. Uning fikricha, jamiyatning barcha a'zolari o'zaro teng hisoblanadi. Ular bir-biridan faqat aql-zakovati, bilim darajasi bilan farqlanishi mumkin. Shunga muvofiq, qullar va quvg'inlar ham boshqa a'zolar kabi tengdir. "Tenglik - har kimga o'ziga yarasha berilgan darajadir. Bu tenglik mehr-muhabbat va do'stlikni vujudga keltiradi". Adolatli jamiyat qurishda

ma'rifatning o'rnini chuqur anglash uchun insonning o'zini ma'rifiy anglash sub'ekti sifatida o'rganish ehtiyoji paydo bo'ladi degan g'oyalarni ilgari suradi.

Shuningdek alloma insoniylikning ma'rifiy talqini uning g'oyalarida quyidagicha: "Odamlarga nisbatan ularni birlashtiruvchi boshlang'ich asos "insoniylik"-dir. Shuning uchun ham odamlar insoniyat turkumiga kirganliklari tufayli o'zaro tinchlikda yashamoqlari lozim" . Forbiy insonlarning jamiyatga uyushib yashashidan maqsadi farovonlik va tinchlikka erishish ekanligini quyidagicha ta'riflaydi: "Insoniy vujudan maqsad-eng oliy baxt-saodatga erishuvdir; avvalo u baxt-saodatning nima va nimalardan iborat ekanligini bilishi, unga erishuvni o'ziga g'oya va eng oliy maqsad qilib olishi, butun vujudi bilan maftun bo'lishi kerak". Buyuk mutafakkirning Platondan olgan fozil shahar namunasi shundan iborat ediki, bunday orzudagi shahar davlat haqiqiy fazilatli hayotni qurishga imkon beradi va bunday adolatli jamiyatda tabib va qoziga hech ehtiyoj qolmaydi. Ammo fozil shahar davlat inqirozga yuz tutsa, u to'rt turdagi razillik hukmronlik qilgan qilgan davlatning biriga aylanadi. Bunday jamiyatda yashagan faylasufning qiyinchiliklari ikki barobar ortadi. Agar u bunday davlatdan boshini olib ketmasa, o'z xalqi ichida yoki o'ziga o'xshaganlar orasida bir begonadek yashashga majbur bo'ladi degan teran xulosaga keladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, mutafakkir fozil jamiyat shakllanishi hamda qaror topishining ijtimoiy-siyosiy, huquqiy, ma'naviy-axloqiy va ma'lum darajada iqtisodiy masalalari haqida fikr yuritir ekan, bu borada ob'ektiv xulosaga kelish uchun o'z zamonasidagi mavjud jamiyatning tashkiliy jihatlari hamda muammolarini atroflicha tadqiq qiladi. Forbiy ushbu shaharlarnig hayotiy faoliyati, ularni boshqaruv usullariga baho berar ekan, o'z tasavvuridagi mukammal jamiyat va davlatning oliy maqsadi insonlarni tom ma'noda baxt-saodatga erishuvi yo'lidagi vazifalardan kelib chiqadi. Alloma ilk o'rta asr sharoitida birinchi bo'lib, insonparvarlikka asoslangan ijtimoiy tuzum, davlatni boshqarish, insonlarni baxt saodatga elituvchi jamoa haqidagi ta'limotni olg'a surdi, barcha xalqlarning o'zaro yordam va do'stlik asosida yashashi xususida mulohaza yuritdi. Har bir inson tabiatan shunday tuzilganki, u yashash va oliy darajadagi etuklikka erishmoq uchun ko'p narsaga muhtoj bo'ladi, uning bir o'zi bunday narsalarni qo'lga kirita olmaydi, ularga ega bo'lish uchun insonlar jamoasiga ehtiyoj tug'iladi. Shu sababli yashash uchun zarur bo'lgan narsalar, bir-biriga yordamlashuvchi kishilarning o'zaro birlashuvi orqaligina inson o'zi intilgan etuklikka erishishi mumkin deydi. Haqiqiy baxtga etishish maqsadida o'zaro yordam qiluvchi kishilarni birlashtirgan shahar-fazilatli shahardir, baxtga erishish maqsadida birlashgan kishilar jamoasi-fazilatli jamoadir degan xulosaga keladi

Xullas, Averroizm ilmiy tendensiyalarni ifodalovchi ilg'or yo'nalish sifatida keng yoyilgan va Uyg'onish davrining ko'p ilg'or mutafakkirlari dunyoqarashiga ta'sir ko'rsatgan olim sifatida tarix saxifasiga abadiy muxrlangan zotdir.

Fodalanilgan adabiyotlar

1. Абу Райхон Беруний, Танланган асарлар, V том, II китоб, Қонуни Масъудий, Тошкент, Узбекистон ССР ФАН нашриёти, 1973.
2. Аҳмедов А. Аҳмад ал Фарғоний. // <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/manaviyat-yulduzlari/ahmad-al-fargoniy-797-865/>
3. Байджанов И.С., Давлетов С.Р. Муқаддас даргоҳ. Сўз боши. / Хоразм Маъмун академияси ўтмишда ва ҳозир. Хоразм Маъмун академияси ташкил топганлигининг 1000 йиллигига боғишланади. Урганч, 2016.
4. Бартольд В.В. Введение к изданию Худуд Ал-адам. Сочинение: т. VIII, М., 1973, стр. 504-545.
5. [Болтаев М. Н., Абу Али ибн Сина великий мыслитель, учёный-энциклопедист средневекового Востока. Москва, 2002.](#)
6. Ёдгоров Абдулло. Учинчи Ренессанс нима дегани? / «Газета.uz». 17 август 2021 й. <https://www.gazeta.uz/uz/2021/08/17/renaissance/>
8. Жуманиёзов Аваз. Маъмун академияси мамлакат тараққиётига хизмат қилади // Adolat газетаси. №5. 2017 й. <https://adolatgzt.uz/society/4430>
9. Каримова С. Абу Али ибн Сино. <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/allomalar/abu-ali-ibn-sino-980-1037/>
10. Мухаммед ал-Хорезми. Математические трактаты. Т., 1964.
11. Мухаммад ибн Мусо ал-Хоразмий. Танланган асарлар. Тошкент, «Фан», 1983.
12. OBID, N., ULUGBEK, M., SHAROF, M., & RUSTAM, N. (2022). SOME CONSIDERATIONS OF THE COUNTRY LIFESTYLE DURING THE PERIOD OF PUBLIC COLLECTIVIZATION. *International Journal of Intellectual Cultural Heritage*, 2(1), 86-94.
13. Nazarov, O. R., & Nematov, R. A. O. (2020). FROM THE HISTORY OF UZBEKISTAN'S COOPERATION WITH UNESCO. *Bulletin of Gulistan State University*, 4, 45-49.
14. Назаров, О., & Қосимова, Э. (2024). ҚЎҚОН ХОНЛИГИДА ТАЪЛИМ ДАРГОҲЛАРИ ФАОЛИЯТИГА ОИД АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР. *Talqin va tadqiqotlar*, 2(3), 40.
15. Nazarov, O. R. (2020). THE ROLE OF HIPPOCRATES IN THE HISTORY OF WORLD MEDICINE. *Bulletin of Gulistan State University*, 3, 66-64.
16. Nazarov, O. R., & Saydullayev, S. (2024). AVESTO. *EZGULIK TIMSOLIDIR. Talqin va tadqiqotlar*, 1(1).